

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.21>

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ (КІНЕЦЬ 1970-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

Пуйда Роман,

кандидат історичних наук, доцент,

директор науково-технічної бібліотеки

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Стаття присвячена аналізу державно-церковних відносин у західноукраїнських областях на завершальних етапах розвинутого соціалізму (кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.), зокрема розкриває: особливості процесу відродження Греко-католицької церкви у регіоні; стан, тенденції серед віруючих Російської православної церкви (РПЦ); специфіку атеїстично-пропагандистської діяльності радянсько-партійних органів влади; діяльність віруючих в умовах радянської тоталітарної системи; засоби боротьби Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР з релігійністю населення та її ефективність. Мета статті – на основі аналізу архівних документів комплексно охарактеризувати загальні тенденції та локальні особливості державно-церковних відносин в Українській РСР в контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів. Показано, що основна відмінність західноукраїнського регіону від інших областей УРСР – висока релігійність населення, більшість із якого до проведення Львівського псевдособору (1946 р.) належало до Греко-католицької церкви. Відзначено, що боротьба із віруючими усіх конфесій у досліджуваній період не приносила очікувальних результатів для місцевих Уповноважених у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, радянсько-партійних органів влади, насамперед через «поверхневність роботи», а також через певну лібералізацію всіх сфер суспільно-політичного життя в республіці та зменшення впливу репресивно-каральної системи на населення регіону. Зазначено, що в західноукраїнських областях Компартія України фіксувала значний відсоток населення, яке відзначалося релігійністю (відвідування культових споруд, дотримання обрядовості), що показує безуспішність політики викоринення релігійної свідомості у населення краю.

Ключові слова: державно-церковні відносини, західні області УРСР, релігія, віруючі, Комуністична партія України, Рада у справах релігій.

Puyda Roman. State-church relations in the western regions of the Ukrainian SSR: general trends, local features (late 1970s – early 1980s)

The article is devoted to the analysis of state-church relations in the western Ukrainian regions in the final stages of developed socialism (late 70's – early 80's of the twentieth century), in particular reveals: features of the process of revival of the Greek Catholic Church in the region; condition, tendencies among believers of the Russian Orthodox Church (ROC); the specifics of atheistic and propagandistic activities of the Soviet party authorities; activity of believers in the conditions of the Soviet totalitarian system; means of struggle of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR against the religiosity of the population and its effectiveness. The purpose of the article is to comprehensively characterize the general trends and local features of state-church relations in the Ukrainian SSR in the context of socio-political and socio-cultural processes because of the analysis of archival documents. It is shown that the main difference between the western Ukrainian region and other regions of the USSR is the high religiosity of the population, most of which belonged to the Greek Catholic Church before the Lviv Pseudo-Council (1946). It is noted that the struggle against believers of all denominations in the period under study did not bring the expected results for local Commissioners for Religions under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, Soviet party authorities, primarily due to superficiality and a certain liberalization of all spheres of socio-political life in the republic and reducing the impact of the repressive and punitive system on the population of the region. It is noted that in the western Ukrainian regions the Communist Party of Ukraine recorded a significant percentage of the population, which was marked by religiosity (visiting religious buildings, observance of rituals), which shows the unsuccessful policy of eradicating religious consciousness in the population.

Key words: state-church relations, western regions of the Ukrainian SSR, religion, believers, Communist Party of Ukraine, Council for Religions.

Постановка проблеми. На зламі 70-х – 80-х рр. ХХ ст. відбулися помітні зміни у сфері державно-церковних відносин в Українській РСР, адже застійні процеси торкнулися не тільки соціально-економічної сфери, але й безумовно церковно-релігійної, що стало яскраво помітним у західноукраїнських областях – регіоні зі стійкими релігійними традиціями, викоринити які, як показали подальші події, радянській владі так і не вдалося. Зростання релігійної свідомості населення, посилення активності

греко-католицьких віруючих та духівництва, спроби реєстрації знятих з обліку релігійних громад, самовільні відкриття закритих культових споруд, зменшення впливу атеїстичної пропаганди на місцеве населення – базові чинники, які характеризують державно-церковні відносини у західноукраїнських областях досліджуваного періоду.

Історіографічний огляд. Державно-церковні відносини в Українській РСР уже не перший рік перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів, які упродовж останніх тридцяти років розкрили окремі аспекти проблеми. Узагальнюючі наукові студії учених загалом відображають загальну картину політики Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) у релігійній сфері, що помітно в дослідженнях О. Бажана, Ю. Данилюка [1], П. Бондарчука [2], В. Войналовича [3], В. Марчука [8], В. Пашенка [9] та ін., проте в них недостатньо уваги приділено локальним особливостям певних регіонів. Натомість у наукових статтях релігійної тематики, які хронологічно стосуються періоду 1950-х – 1980-х рр., сконцентровано увагу на певних подіях або ж специфіці внутріцерковного життя окремих конфесій. Вищезазначене актуалізує розвідку, яка присвячена церковно-релігійним процесам в західноукраїнських областях і з методологічної точки зору вписується в модерний напрям регіоналізму.

Джерельну основу статті становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України), а також архівні документи місцевих архівів – Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) та ін. Використання документів із цих архівосховищ

Метою статті є всебічний аналіз церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР на зламі 1970-х – 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Скрупульозний аналіз документів показує, що для радянсько-партійних органів влади пріоритети державно-церковних відносин у західноукраїнських областях наприкінці 70-х – на початку 1980-х рр. залишилися практично без змін із 40-х рр. ХХ ст. У своїй роботі Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, місцеві уповноважені Ради, компартійні чиновники обласного та районного рівнів, силові структури використовували у своїй роботі перевірені десятиліттями методи: залякування віруючих, репресії над духівництвом, руйнування храмів, поширення атеїстичного світогляду тощо.

Однак суспільно-політичні реалії кінця 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. змушували коригувати політику влади у церковно-релігійній сфері. Один із визначальних чинників – зростання активності «залишків уніатства» у регіоні. Особливе занепокоєння Компартії викликала ситуація у трьох областях – Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській. Серйозність проблеми стала очевидною після проведення 14 травня 1976 р. у Львові т. зв. «кущової наради» Уповноважених Ради у справах релігій, за участю Уповноваженого Ради у Львівській області Б. Іншина, Тернопільській області – В. Старовойта, Івано-Франківській області – С. Гамженка, старшого інспектора уповноваженого Ради у Закарпатській області – Е. Юровського та ін. [5, арк. 86]. Із політико-ідеологічною доповіддю виступив заступник голови Ради у справах релігій Ради Міністрів Української РСР П. Пилипенко, який відзначив, що станом на середину 1970-х рр. в Українській РСР нараховувалося 290 неvoz'єднаних греко-католицьких священнослужителів та 445 монахів (у розрізі областей – у Львівській області 149 священників, Івано-Франківській – 48, Тернопільській – 22, Закарпатській – 71 [5, арк. 86].

Урахувавши усі обставини, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР вважала за необхідне: продовжити роботу щодо уточнення населених пунктів, в яких ще збереглися впливи греко-католиків; вдосконалити стиль і методи роботи з неvoz'єднаним духовенством, монашеством і церковним активом; сприяти підняттю рівня громадських комісій сприяння виконкомам щодо дотримання законодавства про культу; звернути увагу на недопущення на місцях прогалин у роботі з віруючими зі сторони окремих високо посадовців; детальніше вивчати зміст, форми і методи ідеологічного впливу буржуазної пропаганди на прихильників уніатства; підвищити відповідальність і вимогливість до підготовки працівників, які відповідають за церковно-релігійну сферу та ін. [5, арк. 98].

Для їх нейтралізації «уніатських залишків» на зламі 70-х – 80-х рр. ХХ ст. основні акценти місцевих радянсько-партійних органів влади було перенесено на «особистий діалог» та тотальний контроль за переміщенням духівництва та активних віруючих. Зокрема, для протидії поширенню уніатства, місцеві органи влади проводили перевірки законності покупки житла та прописки священнослужителів і віруючих. Зокрема відповідна Комісія у Коломиї у 1979 р. виявила, що у місті проживають: дві вдови «колишніх» греко-католицьких священників пенсійного віку; шість сиріт «колишніх» греко-католицьких священників, п'ять із яких – пенсіонери і одна домогосподарка; дванадцять вдів і двоє сиріт православних священників – пенсіонерів; вісім греко-католицьких священників пенсійного віку, які не перейшли

на православ'я. Також комісією встановлено, що в Коломиї проживають 17 православних священників. Фактів незаконної прописки комісією виявлено не було [10, арк. 43].

Прокурор Івано-Франківської області рекомендував своїм підлеглим: не залишати без уваги жодного порушення «уніатськими вожаками» законодавства про релігійні культу; організувати постійний контроль за священнослужителями ГКЦ; у випадках встановлення порушень законодавства уніатами запрошувати їх «на розмову» і порушувати проти священнослужителів кримінальні справи; спільно із правоохоронними органами уважно розібратися з кожним фактом продажу, дарунку житлових будівель; рішуче протидіяти спробам уніатів виготовляти і поширювати речі / предмети релігійного спрямування [4, арк. 72].

Щодо Закарпаття, то, окрім перелічених засобів боротьби із греко-католицькими віруючими, радянсько-партійні органи влади широко використовували потенціал Російської православної церкви (РПЦ). У цьому контексті відзначимо, що Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР була незадоволена роботою єпископа Мукачівсько-Ужгородської єпархії РПЦ Сави (О. Бабинець). У 1982 році він, посиляючись на погане самопочуття, де-факто, самоусунувся від керівництва єпархією. У підсумку в області активізували свою діяльність віруючі Греко-католицької церкви [11, арк. 14].

23 листопада 1982 року відбулася нарада за участі першого заступника голови Нади у справах релігій при Наді Міністрів УРСР П. Пилипенка, Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області І. Ващинця, старшого інспектора апарату Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області О. Панова, заступника голови виконкому Мукачівської міської ради народних депутатів М. Поповича та єпископа Сави [11, арк. 20]. П. Пилипенко зауважив, що у вересні 1981 року з єпископом Савою обговорювалося два важливих питання. Перше з них стосувалося того, що у Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних проходах», наводилися конкретні приклади церкви у селі Драгово Хустського району, де з хоругв був знятий православний хрест і пришитий греко-католицький та церкви у селі Воловець, де священник Іваницький проводив хресну ходу на Великдень з елементами греко-католицького культу. Друге питання стосувалося того, що в єпархії не працевлаштовані 16 випускників духовних семінарій [11, арк. 21].

Не досягнувши згоди в питанні працевлаштування випускників духовних семінарій у Закарпатській області, П. Пилипенко торкнувся іншого не менш важливого питання – протидії поширенню уніатства. «У Києві ми з Вами багато говорили про боротьбу із залишками уніатства і в той же час ми маємо чимало фактів, які свідчать про те, що у низці приходів використовуються білі уніатські свічки..., зберігається уніатська атрибутика, – відзначав представник Ради. – Ви не вжили заходів щодо Минайла, Іванця та інших... наводжу свіжі факт сьогодні заїхали до церкви у селі Нове Давидково. Там уніатські ікони, хоругви і служебники. Тих служителів потрібно забирати і замінити іншими священниками під контролем досвідчених православних священників. У відповідь єпископ Сава констатував: «Коли я всіх православних священників звільню, з ким я залишусь? З одними уніатами? Ми подивимось, якусь перестановку будемо робити. Ми узгодимо з Уповноваженим...» [11, арк. 24].

П. Пилипенко задав риторичне запитання: «Глобальне питання для Закарпаття – боротьба з уніатством. Хто повинен займатися цим питанням?» і почув однозначну відповідь єпископа Сави: «Я!». Останній також відзначив що замість священника Минайла не може підібрати «знаючого справу православного священника» і коли такого знайде – він проведе заміну. Завершуючи розмову єпископ Сава резюмував: «Чому б вам не провести таку розмову з екзархом України. Ми відрізані від православ'я уніатством – сусідством Львівської, Івано-Франківської областей з одного боку та Румунією і Польщею – з іншого» [11, арк. 27].

Зрештою, якщо оцінювати ефективність проведених владою заходів щодо нейтралізації активних віруючих ГКЦ, виникає чимало запитань. Так, у довідці Львівського обкому Компартії України «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана на Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» йшлося про те, що під впливом екстремістів-уніатів деякі віруючі села Мшана Городоцького району з 1978 року піднімають питання про реєстрацію так званої Католицької Церкви східного обряду, постійно організовують зборище віруючих біля закритої культової споруди, порушують громадський порядок в селі. Партійна організація, правління колгоспу «Заповіт Леніна», виконком сільради не вживали рішучих заходів із припинення незаконних дій прихильників уніатства, не домагалися освоєння культової споруди для потреб господарства. Атеїстичну роботу нерідко підміняли епізодичними виховними заходами. У селах Завадів і Мужилівичі релігійні об'єднання фактично припинили свою діяльність, але місцеві органи влади своєчасно не потурбувалися про зняття з реєстрації культових споруд і не використовували їх для потреб господарства. Скористалися цим «залишки уніатства», які почали самовільно

відкривати церкви і проводите в селах богослужіння з участю екстремістських уніатських священників. Відновлення діяльності православної громади в селі Завадів не привело до обмеження діяльності в уніатів [7, арк. 7–8].

Справді, якщо подивитися на географію поширення греко-католицького руху у Львівській області, підстави для паніки у партійного керівництва області справді були. Так, серед населених пунктів Львівської області, де проявляли активність греко-католицькі віруючі, Львівський Обком Компартії України виокремив такі села: Бродівський район – Пеняки, Маркопіль, Стиборівка та ін.; Буський район – Олесько, Утішків, Кудрявці; Городоцький район – Кліцько, Добряни, Березець, Путятичі, Зелений Гай, Нове Село, Градівка, Мости та ін.; Дрогобицький район – Верхні Гаї, Смільне, Биків, Снятинка та ін.; Золочівський район – Поморяни, Зозулі, Вороняки та ін.; Кам'яно-Бузький район – Колоденці, Жовтанці, Желдець та ін.; Миколаївський район – Старий Розділ, Бродки, Новий Розділ, Пісочне, Вербіж та ін.; Мостиський район – Зав'язанці, Хоросниця, Заріччя, Судова Вишня та ін.; Жовківський (у 1981 р. – Нестерівський) район – Боянець, Деревня, Зашків, В'язова, Забір'я, Зарудці та ін.; Перемишлянський район – Ладанці, Тучне, Вовків, Бібрка та ін.; Пустомитівський район – Давидів, Водяне, Сокільники, Старе Село та ін.; Радехівський район – Криве, Поздимир, Нестаничі та ін.; Самбірський район – Подільці, Підгайчики, Вістовичі, Бісковичі, Задністрияни та ін.; Сколівський район – Верхне Синьвидне, Труханів, Ямельниця та ін.; Сокальський район – Бендюга, Воловин, Добрячин та ін.; Стрийський район – Завадів, Грибівці, Дідушичі, Воля, Монастирець та ін.; Турківський район – Мохнате, Матків; Яворівський район – Мужилівичі Добровиця, Калинівка, Рясне та ін. [7, арк. 12–14].

На тлі боротьби партійно-радянських органів влади з ГКЦ домінуючу позицію в західноукраїнському регіоні займала РПЦ. В інтерв'ю Радіо Київ митрополит Львівський і Тернопільський Миколай (1980 р.), описуючи стан православ'я у західноукраїнських землях, відзначав, що Церкви і парафії обслуговуються православним духовенством, яке складається зі священників, що здобули освіту в духовних семінаріях та академіях Москви, Ленінграда, Одеси. «Багато молодих священників єпархії досягнули ступінь кандидатів богослов'я, – відзначав митрополит. – До послуг духовенства і віруючих література, що видається Московською патріархією і екзархатом України («Богословські труди», журнал «Православний вісник», книжкові, настінні календарі російською, українською мовами» [13, арк. 43]. Митрополит Миколай констатував, що в єпархії діє кількості православних церков, які обслуговують 663 священники. Церкви в неділю, свята відвідуються віруючими, які вислуховують богослужіння, проповіді та виконують релігійні треби [13, арк. 43].

Загалом, у Доповідній записці Раді у справах релігій при раді Міністрів УРСР РПЦ повідомляла, що на початку 1981 року в Україні функціонувало 4163 зареєстровані релігійні громади цієї церкви [10, арк. 54]. Щодо фінансового стану церкви, то відзначено поступове зростання грошових надходжень. Так, якщо у 1972 році РПЦ акумулювання 27 мільйонів 967 тис руб, то у 1976 році – 30 мільйонів 568 тис руб, а в 1980 році уже 36 мільйонів 872 тис рублів. Основним джерелом доходів релігійних громад РПЦ стали: реалізація предметів культу і релігійної літератури (62 проценти), виконання обрядів (19 процентів), добровільні пожертви (17 процентів) [10, арк. 54]. Зокрема, якщо у 1978 році від реалізації предметів культу, релігійної літератури РПЦ отримала 20 мільйонів рублів, то у 1980 році – уже 23 млн рублів. У 1980 році особливо вагоме зростанням добровільних пожертв спостерігалось у Львівській області, а також на Волині [10, арк. 54]. У 1981 р. найзаможніші громади РПЦ функціонували у Донецькій області (з млн рублів), а також Одеській та Львівській областях (по два мільйони рублів). З розрахунку на одну релігійну громаду найменш заможними були релігійні громади у західноукраїнських областях: Закарпатській, Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській (2-3 тис рублів). Загалом у 1980 році надходження однієї православної громади у середньому в республіці становили 8000 рублів [10, арк. 55].

Важлива тенденція досліджуваного періоду – зростання релігійної активності віруючих. Для прикладу, в Івано-Франківській області у 1971–1976 рр. на обрядах хрещення, вінчання, похоронах зафіксовано бл. 420 тис осіб молодшої і середньої вікових груп. У 1975 р. охрещено 42,6% від загальної кількості новонароджених, обряд вінчання взяли 12,6% подружніх пар від загального числа укладених шлюбів, похорони із відспівуванням в Церкві практикували у 64,8% випадків від загальної кількості померших [5, арк. 126].

Однак релігійність була неоднакова серед різних вікових та соціальних груп. Зокрема, невіруюча молодь у віці 18–29 років в Івано-Франківській області складала 96,3–97,5%, віруючі серед робочих – 29,5%, колгоспників – 44,1%, службовців – 3,2%. Церкву відвідувало 94,2% віруючих, однак кожна неділю бували на богослужінні бл. 16%, причащалися 35%, дотримувалися посту 20,2% населення. Згідно з офіційними документами в порівнянні з 1971 р. виконання обряду хрещення знизилось на 12,6%, вінчання – на 8,8% [5, арк. 137].

Не дивлячись на вищезазначене, на початку 1980-х рр. у західноукраїнських областях зберігалися стійка тенденція до проведення релігійних обрядів. У тій же Івано-Франківській області у 1982 році із загальної кількості новонароджених 1340 осіб було охрещено 633 дитини (47 відсотків). Водночас вінчалися 108 пар (17 відсотків), а похорони за участі священнослужителів відбулися у 88 відсотках випадків. Апарат місцевого уповноваженого Ради у справах релігій відзначав наявність факту участі в обряді хрещення і вінчання членів Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ВЛКСМ) [12, арк. 160].

Результат закономірний, якщо поглянути на роботу радянських пропагандистських органів влади. Власне в досліджуваний період ефективність роботи атеїстичної бригади, лекторів-агітаторів, місцевих радянсько-партійних органів влади залишалася вкрай низькою. Для прикладу, у селі Пороги (Івано-Франківська область) комісія за контролем щодо дотримання законодавства про культу (голова – В. Дроздик) відповідно до звітних документів «займалася постійною атеїстичною роботою». Про ефективність такої роботи красномовно свідчать факти: у 1982 році із 69 новонароджених дітей 67 були хрещені, а з 28 зареєстрованих шлюбів 21 подружжя пара вінчалися у Церкві. У селі Марків (Івано-Франківська область) із 53 новонароджених 29 – хрещені (54 відсотки), із 17 зареєстрованих шлюбів 8 подружніх пар і вінчалися у Церкві села Манява. Із 19 померших у 1982 році тільки два члени КПРС, М. Мундяк і М. Кріца, були похоронені відповідно до радянської обрядовості, хоча й у цих випадках згодом на їх могилахobelіски були замінені на хрести [12, арк. 162].

У такій ситуації віруючі не тільки проводили релігійні обряди, але й почали вимагати реєстрації релігійних громад. Рада у справах релігій при Раді Міністрів Українській РСР стурбовано відзначала, що «останнім часом збільшилася кількість заяв і скарг щодо питань реєстрації нових католицьких громад, повернення віруючим раніше закритих костелів і уніатських церков, 981 із яких у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Закарпатській областях до тепер не використовуються» [6, арк. 228]. Зокрема, в першій половині 1980 р. Рада у справах релігій отримала на 1,3 рази більше листів, ніж за відповідний період 1979 р. Як і раніше, більшість листів надходила із західноукраїнських областей: Львівської – 109 (24%), Тернопільської – 98 (22%), Рівненської – 49 (11%) [6, арк. 228].

Зокрема, в лютому 1981 року віруючі РПЦ села Тарасівка Збаразького району Тернопільської області звернулася до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР з вимогою дозволити їм хоча б раз у рік проводити на Великдень богослужіння у місцевій сільській Церкві. Ще в 1980 році мешканці села розпочали ремонт у церкві, хоча голова виконкому сільської ради О. Шмигельська запропонувала припинити ремонт. Додамо, що релігійна громада не функціонувала із 60-х років ХХ століття, а місцева Церква не використовувалась зважаючи на відсутність священника [10, арк. 46].

На початку 1980-х років Уповноважений ради у справах релігій у Львівській області повідомляв, що віруючі РПЦ із таких населених пунктів, як Кулява, Забір'я Несторівського району, Підлісся Золочівського району, Дусанів Перемишлянського району, Риньяна Старосамбірського району, Моринці Яворівського району і деяких інших, стали направляти в різноманітні інстанції колективні і одиночні листи із проханням відновити діяльність їхніх релігійних громад [10, арк. 43]. Подібна картина характерна практично для всіх західноукраїнських областей.

Висновки. Таким чином, на зламі 70-х – 80-х рр. ХХ ст. стан державно-церковних відносин у західноукраїнських областях відзначався зростанням конфронтації між місцевими органами влади, з одного боку, та віруючими і духовенством – з іншого. Помітна яскрава тенденція до зростання активності греко-католицьких віруючих, а також зменшення впливу РПЦ на місцеве населення. У такій ситуації Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР зробила основний акцент на індивідуальну «виховну профілактичну роботу» з віруючими та посилення атеїстичної пропаганди, яка повинна була б відштовхнути від Церков віруючих.

Література:

1. Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
2. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 321 с.
3. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
4. ДАІФО, ф. Р-338, оп. 1, спр. 48, 94 арк.
5. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 39, 165 арк.
6. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, 256 арк.
7. ДАЛО, ф. П-3, оп. 58, спр. 63, 78 арк.

8. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.
9. Пашенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. XX ст. до наших днів. Полтава : ТОВ «Асмі», 2002. 616 с.
10. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, 145 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 217, 142 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 8, спр. 207, 215 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 25, 102 арк.